

Türk Mimarisinin Kaynak Sorunları, İstanbul 1965; a.mlf., *Sanat Tarihimizin Sorunları: Anadolu-Türk Sanatı, Mimarisi, Kenti Üzerine Denemeler*, İstanbul 1975; a.mlf., *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul 2007; Semavi Eyice, *İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli Camileri*, İstanbul 1963; Sedat Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, İstanbul 1969, I-II; Suut Kemal Yetkin, *Türk Mimarisi*, Ankara 1970; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri*, İstanbul 1970-72, I-II; a.mlf., *Devletin Evi Saray*, İstanbul 1990; a.mlf., *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarisi*, [basıkı yeri yok] 1996 (Türkiye İş Bankası); a.mlf. v.dğr., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1975; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Ankara 1972-73, I-II; a.mlf., *Türk Sanatı*, İstanbul 1984; a.mlf., *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Ankara 1996; a.mlf., *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 2004; Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, Ankara 1975; Ekrem Hakkı Ayverdi – İ. Aydın Yüksel, *İlk 250 Senenin Osmanlı Mi'mârîsi*, İstanbul 1976; Yüksel, *Osmanlı Mi'mârîsi V*; a.mlf., *Osmanlı Mi'mârîsi VI*; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Türk Mi'mârîsi ve Dünya*, İstanbul 1984; Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, Ankara 1978; Yıldız Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I: Erken Devir 1300-1453*, Ankara 1979; Selçuk Mülayım, *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler: Selçuklu Çağı*, Ankara 1982; Semra Ögel, *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*, İstanbul 1986; a.mlf., *Anadolu Selçuklularının Taş Tezşinatı*, Ankara 1987; Hakkı Önkâl, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara 1986; a.mlf., *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara 1992; Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, Ankara 1986; a.mlf., *Anadolu Kümbetleri: I Selçuklu Dönemi*, Ankara 1986; a.mlf., *Anadolu Kümbetleri: Beylikler ve Osmanlı Dönemi*, Ankara 1991, II-III; Ara Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Ana Hatları İçin Bir Özet*, İstanbul 1988; Zeki Sönmez, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1989; Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara 1992; Zafer Bayburtluoğlu, *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Erzurum 1993; *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*, İstanbul 1993; Yılmaz Önge, *Anadoluda XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Ankara 1995; Haşim Karpuz, *Anadolu Selçuklu Mimarisi*, Konya 2001; *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı* (nşr. Doğan Kuban), İstanbul 2002; *Anadolu Selçuklularını ve Beylikler Dönemi Uygartığı* (haz. Ali Uzay Peker – Keenan Bilici), Ankara 2006, II; *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları* (ed. Hakkı Acun), Ankara 2007; Hüsrev Tayla, *Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları*, İstanbul 2007, I-II.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

5. Din. Geleneksel Türk Dini. Türkler'in geleneksel dini, yazılı bir kaynağa dayanmadan göktanrı inancı temelinde kendi kültürel dinamiklerinden doğan ve kuşaklar boyu aktarılarak günümüze ulaşan geleneklerle şekillenmiş inanç ve pratikler bütünüdür. Bu dinin, özünü ruhlara inanın oluşturduğu Şamanizm ile bir bağı

olmadığı gibi günümüzde Kırgızistan ve Altaylar'da ortaya çıkan "tengrizm / tengri-anstvo" inancıyla da bir bağlantısı yoktur. Bu sebeple kam / şamanı geleneksel Türk dinine özgü bir otorite tipi olarak değerlendirmek doğru değildir. Geleneksel Türk dininin temel unsurları şunlardır: a) **Göktanrı.** Türkler arasında tanrı inancının çok eskilere dayandığını söylemek mümkündür. Avrupalı bazı araştırmacılar Sumerler'in göktanrısı Dingir ile Türkler'in tanrısı arasındaki paralellığe dikkat çekmiştir. Doğu Asya'dan Orta Avrupa içlerine kadar hemen her yerde kendini gösteren Türk topluluklarında tanrı inancı merkezi yere sahip olmuştur. Tanrı kelimesi bölgelerin fonetik özelliklerine göre farklılık gösterse de Türkler'in kabul ettiği bütün dini sistemlerde yer almıştır (Roux, s. 110). Ayrıca Türkler tanrıyı ifade etmek üzere başka kavramlara da yer vermiş, bu amaçla "idi, izi, ugan, çalap, bayat, hudâ, kuday" gibi kelimeler kullanılmıştır. Ancak bunlardan hiçbirini tanrı kelimesi kadar eskiye dayanmadığı gibi onun kadar yaygın kullanıma da sahip değildir. Nitekim Nestûrî Hıristiyanlık yoluyla Türkçe'ye giren çalap / çebe kelimesi bugün ancak bazı yer adlarında kalmıştır. Orhon yazıtları esas alındığında kâinat düzeninin ve insan kaderinin kendisine bağlandığı, ezelî ve ebedî olan göktanrının daha sonraları antropomorfik özelliklere bürünmekle birlikte bilhassa Göktürkler döneminde yaratıcı, kâdir-i mutlak tanrı şeklinde algılandığı görülür. Türkler'de siyasi iktidar ve hâkimiyet kaynağını tanrıdan almıştır. b) **Tabiat Güçlerine İnanma.** Orhon yazıtlarında eski Türkler'in tabiatçı inanışlarından "yer-su" inancı şeklinde bahsedilir. Yer-sular "ıduk" yani kutsaldır. Dağ, ırmak ve orman gibi tabiat unsurlarıyla bağlantılı yer-su inanışları imparatorluk döneminde vatan kültürüne dönüşmüştür. Kağanlıkların merkezi İduk-Ötüken ve Tamir suyunun kaynağı Tamag İduk Baş bu duruma örnektir. Bununla birlikte Türkler'de yer-suların en önemli temsilcisi dağlardır. Dağ kültürünün göktanrı inancıyla sıkı bağı vardır. Orta Asya'da dağların adları "mübarek, mukaddes, büyük ata, hakan" gibi anlamlara gelen İduk, Kuttag, Buztağ Ata, Han Tanrı gibi isimlerle anılmıştır (Eberhard, s. 93). Türkler'in ayrıca ateşe, toprağa, bazı ağaçlara ve ormanlık alanlara kutsallık atfettikleri, bu alanların birer sahibi (iye/izi) olduğuna inandıkları bilinmektedir. Bu inanışlardan bir kısmı hâlâ yaşamaktadır. c) **Atalar Kültü.** Ölen ataların ruhlarının geride kalanlara iyilik ya da kö-

tülüklerinin dokunabileceği inancı ve kendilerine karşı duyulan minnet hissi, ölmüş ataları yüceltme ve onlara kurban sunma şeklindeki atalar kültürünün temelini oluşturmaktadır. Bu inanış günümüzde ölümlerin arkasından yemek yedirilmesi şeklinde devam etmektedir. Özellikle türbe ziyaretleri bu inanışın en belirgin uzantıdır. d) **İbadet.** Türkler'de en eski ve köklü ibadet kanlı hayvan kurbanıdır. Öncelikle göktanrıya sunulan kurbanı ifade etmek için kullanılan "kergek, kereh, kudayı, allahlık, iduk, ıyık, tapıg, yağış" kelimeleri kurban ibadetinin önemini ve yaygınlığını göstermektedir. Geleneksel Türk dininde "saçı" ve "yalama" adı altında ağaçlara çaput bağlama âdeti de kansası kurbanı karşılık gelir. Ayrıca kaynaklarda Türkler'in her mevsim için bir bayramı kutladıkları bildirilir. Çin kaynakları Göktürkler'de "fu-yun-se" adı verilen ibadethanelerin varlığından söz eder. Türk çadırı da önemli bir ibadet mekânı kabul edilir. Türkler'de düzenli bireysel ibadet bulunmasa da bireysel okunan dualar mevcuttur.

Türkler Arasında Yayılan Dinler. Budizm. Milâttan önce VI. yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkan Budizm milâttan önce III. yüzyılda Hindistan dışına yayılmış, önce Baktria (Afganistan) ve Kandehar'a (Pakistan), Baktria'dan Hârizm ve Soğdiana'ya, ardından Çin'e, 372'den sonra Kore'ye geçmiştir. Ancak Batı Türkistan'da Budizm, Sâsânîler'in desteklediği Zerdüştilik ve Mani dini karşısında tutunamamış, Doğu Türkistan'ın yerleşik çevrelerinde daha uygun bir ortam bulmuştur. Çin'e doğru uzanan kervan yolları boyunca inşa edilen Budist külliyesi asırlarca faaliyetlerini sürdürmüştür. Türkler arasında Budizm'in daha çok Mahayana kolu ile (Ulug kölüngü) Lamacılık yayılmıştır.

Zerdüştilik. İran'dan kaçan Persler yoluyla Türkistan'da yayılan Zerdüştilik, Orta Asya Türk kültür ve sanatı üzerinde etkili olmuştur. Horasan yöresinde Şul Türkleri'nin Sâsânîler'ce kabul edilen ateş kültünü benimsedikleri ve buradan İslâm'a geçtikleri anlaşılmaktadır. İbn Hallikân, VIII. yüzyıl başlarında Dihistan Türkleri'ni yöneten Sul Tegin ile Cürçân'ı yöneten Firüz b. Kul'un kardeş olduklarını ve Mecûsî dinine mensup olduklarını belirtmektedir (Esin, s. 246). Bununla birlikte sadece Horasan ve Mâverâünnehir yöresinde değil Hazar kıyılarında da Zerdüştiliğe giren Türkler vardır (Barthold, s. 54).

Maniheizm. Mani dininden Türkçe metinlerde "üç ödkî norm" ve "iki yıldız" diye

TÜRK

bahsedilir. Uygur Hükümdarı Bögü Kağan, Tibetliler'in hücumuna uğrayan Çin'i kurtarmak için P'u-kü Huei en'in daveti üzerine Lo-yang şehrine girmiş (761-762), dönerken dört Mani rahibini beraberinde getirmiş, büyük ihtimalle Soğdlu olan bu rahiplerden Mani dinini öğrenip kabul etmiştir (Hamilton, s. 5). Bu olay Soğdca Karabalğasun yazıtında geniş yer tutmaktadır. Mani dininin resmî din olarak kabul edildiği Ötügen Büyük Uygur Kağanlığı, Kırgızlar tarafından 840'ta yıkılınca Uygurlar, kitleler halinde yurtlarını terkedip Çin sınırlarına ve daha ziyade zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç Asya'ya, Beşbalık, Turfan ve Koçu gibi bölgelere göç etmiştir. Mani dini Uygurlar vasıtasıyla yayılmış, onların siyasi güçleri azaldıkça bu din de Orta Asya'daki etkisini kaybederek yerini Budizm'e bırakmıştır.

Hıristiyanlık. Türkler'in Hıristiyanlık'la teması çok eskilere dayanmaktadır. Orta Asya'da Nestûrîliğin tarihi 781 yılında dikilen Singan-fou kitabesiyle başlatılabilir. Bu kitâbede Nestûrî din adamı A-Lo-Pen'in 635'te Çin'e gelişinden kitâbenin dikildiği zamana kadar Çin'deki Nestûrî kilise tarihi anlatılmaktadır. Nestûrîliğin İran'a geçişi ve diğer ülkelere yayılışı gibi Orta Asya'ya girişi de büyük ölçüde ticaret yoluyla gerçekleşmiştir. Ön Asya'dan başlayarak Mâverâünnehir'in Baykent, Buhara ve Semerkant gibi şehirlerinden geçen İpek yolu ticareti bölgedeki Türkler'in birçok din ve kültürle temasını sağlamıştır (Togan, I, 94; Gumilev, s. 76). Mâverâünnehir'e giren Hıristiyanlık, Zerdüştilik'le Budizm arasında yıllarca sürüp giden mücadelelerden yararlanarak hızlı bir şekilde yayılmış, kısa zamanda bölgede hâkim din durumuna gelmiştir (Cahun, s. 123). Bişkek ve Tokmak şehirlerinin güneyindeki bölgede ortaya çıkarılan XIII. yüzyıla ait Nestûrî mezarlıklarındaki mezar taşlarının çoğunda haç işareti vardır (Cumagulov, I, 87; Nau, XVIII [1913], s. 3). Bunların yaklaşık 100 kadarında çoğu Süryânîce, bir kısmı Süryânî alfabesiyle Türkçe yazılmış kitâbe bulunmaktadır. Orta Asya'daki Nestûrî hıristiyanlar, Süryânîce'yi ve Uygurca'yı kullanmış, özellikle kitaplarını Süryânî alfabesiyle Uygurca yazmış, Süryânîce'den birçok eseri Türkçe'ye çevirmiştir (İnan, II, 132). Dikkate değer bir husus da mezar taşlarındaki tarihlerde on iki hayvanlı Türk takviminin kullanılmış olmasıdır. Orta Asya'da İslâm fetihleri Hıristiyanlığın gittikçe zayıflamasına yol açmış, özellikle Gâzân Han'ın 1295'te İslâmîyet'i kabulü Nestûrîler'in daha da gerilemesine sebe-

biyet vermiştir. Barthold'un kaydettiğine göre Uluğ Bey zamanında (XV. yüzyıl) Nestûrîler, artık Orta Asya'da ve özellikle Semerkant'ta bulunmamaktadır. Bu dönemin ardından Nestûrîler'in Orta Asya'daki varlıkları hakkında bilgi yoktur; büyük ihtimalle çoğu müslüman olmuştur.

Müsevîlik. Hazarlar'ın Müsevîliği kabulüyle ilgili farklı rivayetler mevcuttur. Bir yahudi kaynağında (Kuzari) Hazarlar'ın Müsevîliği benimsemesinde Müsevî, hıristiyan ve müslüman din âlimlerinin Hazar Hükümdarı Bulan Han'ın huzurunda yaptıkları dinî tartışmanın (740) rol oynadığı ileri sürülmektedir. Mes'ûdî ise Hazar hükümdarının Müsevî dinini kabulünün Halife Hârûnürreşid zamanına (786-809) rastladığını, İslâm ülkelerinden ve Rum diyarından gelen yahudilerin de onun himayesine girdiğini bildirmektedir (*Mürüccü'z-zehab*, s. 69; ayrıca bk. HAZARLAR). Müsevîliği kabul eden Türkler'in bir kısmı günümüzde de bu inanışlarını sürdürmektedir. Azerbaycan'da "Dağ yahudileri" adı altında bilinen Karâiler'in tarihi Hazar imparatorluğu'na bağlanmaktadır. Azerbaycan'ın kuzey bölgeleri ve Kafkas dağları eteklerinde yoğunlaşan Dağ yahudilerinin bu bölgede Bakü ve Kuba başta olmak üzere iki önemli merkezleri bulunmaktadır (Musabeyov, VII/1 [2001], s. 194). Diğer bir Müsevî cemaati de Kırım'daki Kırımçaklar'dır; bunlar kendilerini Türk kabul etmekte ve Karâiler'in aksine yahudi sözlü geleneğini (Talmud) benimsemektedir.

İslâm. Türkler'in toplu olarak kabul ettiği tek din İslâm'dır. Türkler'in İslâm'la teması bu dinin oraya çıktığı dönemden itibaren gerçekleşmiş olsa da İslâm'ın Türkler tarafından benimsenme süreci X. yüzyılda başlamış, XIII-XIV. yüzyıllara kadar sürmüştür. Bazı Türk kabileleri ise XVIII-XIX. yüzyıl gibi geç dönemlerde İslâm'ı kabul etmiştir. Türkler'in İslâmîyet'e girmesi Arap müslüman fetih döneminin durakladığı zamana denk gelmektedir. Türkler arasında İslâm'ın yayılmasında ticarî ilişkiler, vâizlerin, tarikat şeyhlerinin telkinleri ve bir arada yaşama gibi etkenlerin yanı sıra o dönemde İslâm ülkelerinin maddî ve mânevî bakımdan diğer toplumlara üstünlüğü de etkili olmuştur. Ayrıca Türkler'deki göktanı inancı, İslâm'ın ahlâkî kurallarının Türkler'in alplik anlayışıyla örtüşmesi ve Türk cihan hâkimiyeti anlayışına benzer bir anlayışın İslâm'da da bulunması Türkler'in İslâmlaşmasında rol oynamıştır. Türkler'in İslâm öncesinde Araplar'la teması Sâsânî ordusunda yer alan

Türkler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Türk-Arap ilişkileri Câhiliye dönemi Arap şiirinde de yankısını bulmuştur (Turan, *Selçuklular ve İslâmîyet*, s. 10). Dört halife dönemindeki fetih hareketleri Türkler'le müslüman Araplar'ın temasının sıklaşmasına yol açmış, bu ilk ilişkiler savaş yoluyla başlamıştır. Hz. Ömer zamanında İran üzerine yürüyen İslâm orduları Horasan yöresinde Sul Türkleri'yle karşılaşmış, Türkler'le müslüman Araplar arasındaki ilk anlaşma da burada yapılmıştır (Esin, s. 145).

Türkler'in Araplar'la ilişkileri özellikle Emevîler döneminde gelişmiştir. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın hilâfete gelmesiyle önce Sind (Pencap) bölgesi zaptedilmiş, ardından ordular Ceyhun (Amuderya) ırmağına kadar ilerlemiştir. Fetih hareketleri sırasında müslüman ordularına karşı direnen Türkler başarılı olamamış, neticede 61 (680) yılında Emevîler Semerkant'ı ele geçirmiştir. Yeni müslüman halktan vergi alınmayacağı, onlara iyi muamele edileceği söylene de bu gerçekleşmemiştir. Baskıcı bir siyaset izleyen Haccâc b. Yûsuf bölgeyi Araplaştırmak amacıyla birçok Arap göçmenini buralara getirip yerleştirmiş ve Arapça'yı resmî dil ilân etmiştir. Ancak bu dönemde de Türkler Araplar'a karşı mücadelelerini sürdürmüştür. 699'da Türkler'in üzerine güçlü bir ordu gönderen Haccâc birçok şehri zaptetmiş, özellikle Hârizm bölgesinde çok sayıda şehir yağmalanmış, 4000 Türk öldürülmüştür. Mâverâünnehir'in tamamen zaptı 705 yılında Horasan valiliğine tayin edilen Kuteybe b. Müslim zamanında gerçekleşmiştir. Ancak bütün mücadelelere rağmen bu dönemde İslâmlaşma dikkate değer bir gelişme göstermemiştir. Kuteybe b. Müslim'den sonra Horasan valiliğine getirilen Yezid b. Mühelleb zamanında Sul Tegin Müslümanlığı kabul etmiş, Halife Ömer b. Abdülaziz döneminde birçok Türk İslâm'a girmiştir. Fakat Mâverâünnehir bölgesine gelen valilerin Türkler'e karşı uyguladıkları olumsuz siyaset Türkler'in nefretini arttırmış, Araplar Yevmülatş adı verilen savaşta yenilgiye uğrayıp büyük kayıplar vermiştir. Halife Ömer b. Abdülaziz haksız muamelelerde bulunan memurları cezalandırma, vergi sistemini mühtedilerin lehine değiştirme yoluna gitmiştir. Bu dönemde bölgeye gönderilen davetçilerin faaliyetleri Aşağı Türkistan bölgesinin İslâmlaşmasında önemli rol oynamıştır.

Abbâsiler'in iktidara gelmesi önemli bir siyaset değişimini de beraberinde getirmiş, bu dönemde Arap olmayan müslümanlar ordu yönetiminde söz sahibi olma-

